

THE DILEMMAS AND RECONSTRUCTIONS OF THE EXILE IDENTITY. WORDS FROM EXILE. DIALOGUE BETWEEN NORMAN MANEA AND HANNES STEIN

Anicuța Novac

PhD Student, "Dunărea de Jos" University of Galați

Abstract: The experience of exile symmetrically halmarks the fate of the Romanian writer of Jewish origin, Norman Manea. In 1941 through his deportation in Transnistria at the age of five years together with his family and in 1986 when, suffocated by the constraints and absurde conditions of the totalitarian system, he decides to leave as a D.A.A.D. scholar in Germany, than in the U.S.A. The exile becomes a recurrent theme of his work, the author backtracking with some tinges upon the meanings of this experience. Not only the interior exile, during the dictatorship, but also the exterior one, contain a paradox, because they imply the simultaneity of a loss and a gain. That is why Manea explains the exile to himself as a paradoxical combination between trauma and privilege. The personal history being told within this narrative interview has a identity stake, as the individual reflects himself in his memories, in the others, that is in the people he met.

Keywords: exile, recurrent recollection, identity, communism, postcommunism

Tema acestui articol vizează identificarea dilemelor exilatului, care sunt, de fapt, dileme identitare. Se va analiza conexiunea dintre rolul (de)formator al exilului și implicarea sa în structura identitară hibridă a scriitorului român de etnie evreiască, Norman Manea. Ca mod de lucru am avut în vedere următoarele repere: contextualizarea cazului Norman Manea în istoria exilului românesc, interferența cazului cu literatura de specialitate, analiza comparativă a autoreceptării și a receptării de către *celălalt* a condiției de exilat, precum și dubla perspectivă, totalitară și posttotalitară, asupra aceluiași eveniment.

Referitor la studiile de specialitate dedicate exilului, Norman Manea este inclus de Eva Behring în al treilea val de emigrare motivată cultural-politic, cel din ultimul deceniu de dictatură ceaușistă. În ceea ce privește identitatea culturală a exilatului, scriitorul se încadrează în tipologia de mijloc, având identitate culturală dublă, întrucât folosește ambele idiomuri, și al țării natale și al țării de exil, iar problematica textelor sale vizează cititorii din ambele țări, argumentează Eva Behring.¹ Scriitorul se regăsește și în *Enciclopedia exilului literar românesc 1945-1989*, realizată de Florin Manolescu, care a folosit drept criteriu de selecție "situația românilor din România care s-au manifestat ca scriitori în străinătate."² Fișa autorului cuprinde unul din factorii declanșatori ai exilului, naționalismul radical din presa de

---

¹ Eva Behring, *op.cit.*, p. 75

² Florin Manolescu, *Enciclopedia exilului literar românesc 1945-1989*, București, Compania, 2003, p. 480-483

partid, și consecințele răspunsului său la unul din articolele de acest: anularea unui premiu, cenzurarea drastică a romanului *Plicul negru*, șocul lingvistic și blocajul artistului.

Fiind o interfață între eul care se confesează și lume, dialogul narativ are o miză identitară, reconfigurând retroactiv istoria personală, prin punerea ei în intrigă. În cazul interviului narativ în care experiența biografică marcantă este exilul, trecut traumatizant este recuperat retroactiv prin scris, scrisul având un rol terapeutic, remarcă Simona Antofi: “Dialogul mentalităților și ciocnirea *memoriilor culturale divergente* poate dobândi accente dilematice deosebit de grave, pe care scriitura recuperatorie le scoate la suprafață, dar le și alină. Așa încât, se poate constata că unii exilați, precum scriitorul de limbă română și de etnie evreiască Norman Manea, reușesc să depășească trauma exilării și se regăsesc pe ei înșiși în relație cu trecutul acceptat și exorcizat prin scriitura retrospectivă.”³ Acest dialog al culturilor diferite justifică discuția despre un exil care implică noțiuni de multiculturalitate, hibridizare identitar-culturală, globalizare, etc.

Cele două identități scripturale sunt conturate atât pe parcursul dialogului, cât și în elementele de paratextualitate, în *Notă* și *Preliminarii*, care fixează cadrul convorbirilor-confesiune, precum și legătura dintre intervievator și intervievat. Implicarea intervievatorului reiese din întrebările adresate, cu rol de stimul al memoriei afective, selectând cele mai relevante secvențe biografice din istoria personală a lui Norman Manea. Chestionarul este un fel de “liant identitar”, consideră Simona Antofi, care “reorganizează și resemantizează faptele și personajele rememorate, prin adăugarea unei semnificații superior-integratoare, recuperatorii.”⁴

Biografemele scoase la lumină de memoria afectivă a intervievatului conturează tematica celor șaptesprezece scurte secvențe dialogate: șocul copilului deportat în Transnistria împreună cu familia, eliberarea și perioada fericită imediat după revenirea în țară, adolescența fascinată de “basmul comunist”, condiția iudaică, exilul din interiorul granițelor statului comunist, exilul exterior, problematica relaționare cu ambele lumi.

Dintre acestea, experiența marcantă reluată obsesiv și transfigurată artistic în texte este exilul. Nu întâmplător moto-ul acestui dialog este o replică din *Întoarcerea huliganului*: “Exilul începe de îndată ce ne naștem.” Este anticipată în felul acesta înțelegerea exilului ca mod de existență, generalizat prin fenomenul actual al globalizării. Și din autoreceptare reiese ideea scriitorului în relație cu actualul context al exilului global: “Destinul m-a legitimat, până la urmă, ca scriitor al actualității, înțeleasă ca exil planetar, pe care l-am trăit, etapizat, în exilul fascist al copilăriei, apoi în exilul intern al dictaturii comuniste și, în cele din urmă, în exilul global al pieței libere, cu doctrina mercantilă de vânzare-cumpărare a orice, oriunde și oricând.”⁵

Receptarea criticilor vizează stratificarea și metamorfozarea exilurilor care au segmentat identitatea și literatura lui Norman Manea. Ion Simuț accentuează metamorfoza exilului în cazul lui Manea, luând drept reper etnia: „Dacă în 1986, opțiunea de a pleca era cea a unui cetățean român căruia îi era afectată libertatea de exprimare, în 1997, justificarea de rămâne în America este cea a unui evreu care se confrunta în țara de origine cu un context cultural ostil.”⁶ Din perspectiva Mihaelei Șimonca exilul american creează contextul oportun

³ Simona Antofi, *The nomadic text – Narrative instances of exilic identity*, Journal of Romanian literary studies, Issue no. 5/2014, disponibil la adresa <http://www.upm.ro/jrls/JRLS-05/RLs%2005%2095.pdf>

⁴ Simona Antofi, art.cit.

⁵ Norman Manea, *Imperfectiunea și instabilitatea libertății*, în *Observatorul cultural*, Nr. 851, 8 decembrie 2016, disponibil la adresa <http://www.observatorcultural.ro/articol/imperfectiunea-si-instabilitatea-libertatii/>

⁶ Ion Simuț, *Ambiguitățile exilului*, în *România literară*, nr. 15, aprilie 2008, p. 12

pentru interogarea și realizarea unei re-lecturi a structurii identitare: prima latură a identității o constituie „filonul autobiografic” centrat pe experiența deportării; a doua latură ar fi „susținerea adevărului integral, oricât de neplăcut ar fi” iar a treia latură stă sub semnul „burlescului și vizează cercul totalitar” și raportul artistului cu autoritatea.⁷

Inițierea în experiența exilului o reprezintă deportarea copilului Norman în Transnistria, în timpul regimului antonescian. Prima amintire din copilărie datează dinaintea acestui coșmar : o zi însorită și o ușă deschisă, în fața librăriei bunicului matern. Simbolistica ușii deschise susține, cred, succesiunea de exiluri interioare și exterioare care au trecut din viață în operă prin scris. În lagăr a trăit șocul întâlnirii cu moartea, bunicul matern prăpădindu-se în prima iarnă. Teroarea a făcut ca amintirile să fie disperate, lipsite de cronologie și coerență, senzoriale : frică, foame, frig, boală. Recent, în discursul de mulțumire pentru premiul FIL din Guadalajara, secțiunea Literatură în limbi române, Manea a vorbit despre semnificația lagărului pentru copilul de nouă ani și, ulterior, pentru devenirea sa artistică: “Lagărul a fost un continuu exercițiu de dezumanizare, umilințe și sălbăticie, în care domnea incertitudinea. A fost primul meu exil, prima mea inițiere în coșmarul mereu repetat al urii omului față de om.”⁸

Una din dilemele exilului este de natură identitară și se referă la condiția de alogen, izolată și marginalizată de ideologiile extremiste, și, în același timp, sursă a raportului problematic cu *celălalt*. Tonul ironic-amar însoțește de mai multe ori timpul mărturisirii și perspectiva intervievatului, care încearcă să dea sens și coerență istoriei trăite. Sunt vizate oportunitatea și adaptabilitatea românilor, care au îmblânzit tratamentele din lagăre, când au înțeles că Germania poate pierde războiul. Experiența lagărului l-a încărcat și l-a consumat în același timp, astfel încât, în momentul eliberării era “un bătrân de opt ani.” Perpetuarea tradițiilor iudaice i se datorează mamei, fără ca aceasta să-i le impună lui Norman sau să alunece în habotnicie.

Întoarcerea în România echivalează cu o renaștere și o redefinire identitară, condiția iudaică fiind reactivată. Este o perioadă fericită, de reintegrare în viața comunității. Relevantă este secvența în care copilul evreu, supraviețuitor al lagărelor naziste, a fost invitat de învățătoare la primul Crăciun. Norman s-a simțit “emoționat, stânjenit și vinovat”, pentru că nu știa nimic despre Iisus și ritualul Crăciunului. Identitatea impusă de regimul totalitar, omul nou, l-a sedus pe Manea la 13 ani, care a crezut în promisiunile de egalitate ale “basmului comunist”. Tot acum descoperă literatura autentică, o alternativă de formare spirituală și un scut împotriva clișeele pe care le consuma în realitatea cotidiană. Cronotopul identitar este refăcut prin figuri emblematice ale epocii totalitare: “genialul și divinul părinte Stalin”, căruia îi dedicase și o poezie, în calitate de comandant de pionieri; Ana Pauker, inițial Hannah Rabinsohn, nume ce arată rădăcinile evreiești. De aici discuția ajunge imediat la unul din clișeele care tensionează raportul evreului cu celălalt: „cei care au importat comunismul”.

Autoreceptarea componentei identitare iudaice trebuie analizată prin raportare la două contexte, totalitar și posttotalitar. În comunism, din cauza ideologiei partidului unic, scriitorul este destul de reținut față de propria iudaitate. Nici n-o afirmă, nici n-o neagă cu ostentație, dar reacționează atunci când se simte lezat. În postcomunism, vorbește deschis despre condiția de evreu, pe care și-a redescoperit-o în exil. Cu toate acestea, nu-i place să fie considerat un militant al acestei cauze, antisemitismul fiind problema antisemiților. Rugat de

⁷ Mihaela Șimonca, *Identitate fracturată, exil și anamnesis. Norman Manea, scriitor al memoriei*, în „Observator cultural”, nr. 432 / 2013 – disponibil la adresa <http://www.romaniaculturala.ro/articol.php?cod=20096>

⁸ Norman Manea, art.cit.

o revistă să comenteze reacțiile antisemite din țară, Manea trimite un articol în care autoironia ricoșează în ironizarea “rinocerilor”. De precizat că articolul nu a mai apărut: „Nu știu în ce măsură poate fi de folos să le spun rinocerilor că din cauza activității mele bolșevice îndelungate am fost deportat în Transnistria la vârsta de cinci ani, de unde m-am întors la vârsta de nouă ani, în 1945. Cu această ocazie am adus în țară tancurile sovietice, care au instalat în România comunismul evreiesc.”⁹

Exilul interior este determinat, în cazul lui Norman Manea, de relaționarea tensionată cu autoritatea politică și cu o parte a autorității culturale, de antisemitismul manifest și/sau subteran al societății totalitare. Georgeta Liliana Țan explică exilul interior al lui Norman Manea în termenii relației solitudine-solidaritate, izolându-se în primă fază de ideologia cercului totalitar, de identitatea impusă și solidarizându-se, în faza a doua, cu restul exilaților.¹⁰

O altă dilemă a scriitorului care a trăit experiența exilului interior din perioada comunistă a fost conservarea identității *idem*, profunde și constante. Strategia aplicată de o parte din scriitori, inclusiv de Manea, constă în evadarea în literatura și ea, la rândul ei, atent supravegheată de cenzură. Retrăind perioada debutului literar, marcată de transfigurarea artistică a deportării, Manea recunoaște acum, în timpul mărturisirii, că „nu se simțea confortabil în exhibarea publică a suferinței.”¹¹ Relația tensionată dintre individ și contextul social este reluată în multe texte, astfel încât se poate spune că temele care alcătuiesc „amprenta Manea” sunt: tema înstrăinării, a oprămirii, a disconfortului. Sunt teme care vorbesc despre condiția de exilat, fie că se referă la cetățeanul captiv al unui regim totalitar, fie la individul care pleacă să-și salveze identitatea.

Se poate spune că exilul, ca orice experiență traumatizantă, îndeamnă la exteriorizarea trăirilor, pentru echilibrarea psihică, afectivă a individului. În cazul scriitorilor exorcizarea prin scris este productivă și pe plan artistic. Despre paradigma exilului ca formă a traumei și a traumei ca formă a exilului a vorbit Aurica Stan într-un studiu dedicat lui Norman Manea. Mai exact, se propune o interpretare din ambele sensuri ale raportului, o condiționare reciprocă a termenilor: trauma este sursa sursa exilului, exilul este un simptom al traumei, este sursa primară a traumei din copilărie.¹²

Motivele amânării exilului sunt date de faptul că Manea se simțea înrădăcinat prin identitate, formată și deformată în cultura română, și prin limbă. De aceea, înainte de a pleca din țară, scriitorul percepe exilul ca o sinucidere, ca o anulare a existenței de până atunci: “Dar simțeam că aș pierde totul ca scriitor: rădăcinile mele. În acea perioadă vedeam exilul ca o sinucidere pentru scriitor și existau deja multe exemple în acest sens.”¹³ Motivele exilului exterior sunt de natură cultural-politică dar și sociale, deoarece țara devenise un lagăr de concentrare. Manea identifică un antisemitism subteran și unul public și ca argumente se referă la articolele din *Săptămâna* împotriva scriitorilor evrei, bancurile despre jidani, recomandarea de plecare din țară a unui ofițer de Securitate. În ciuda respingerii *celuilalt*, Manea s-a considerat un scriitor român, invocând argumentul lingvistic. Reevaluând situația, acum se declară nesigur în privința formulei identitare: scriitor român de etnie evreiască sau scriitor evreu de limba română?

⁹ Norman Manea, op.cit., pp. 46-47

¹⁰ Georgeta-Liliana Țan, *Norman Manea and the condition of the exiled*, Globalization, Intercultural Dialogue and National Identity, Vol. I, 2014, pp. 1613-1624

¹¹ Idem, p. 53

¹² Aurica Stan, *Exilul ca traumă / Trauma ca exil în opera lui Norman Manea*, Iași, Lumen, 2009, p. 19

¹³ Norman Manea, op.cit., p. 78

Despărțirea de țara de proveniență s-a produs în cele din urmă în 1986, când a plecat ca bursier DAAD la Berlin. Exilul german a fost marcat de contraste: pe de o parte, a fost foarte plăcut datorită avantajelor libertății, pe de altă parte a fost neliniștea sufletească din cauza mamei grav bolnave. Dilema exilatului este dată de oscilarea între două spații exilice: amânarea unei decizii ferme din cauza temerii pentru siguranța părinților săi din țară. Urmează bursa Fulbright la Universitatea Catolică din Washington în 1988. Exilul american debutează cu două pierderi în plan familial: moartea mamei și emigrarea tatălui în Israel.

O altă dilemă specifică exilului exterior este legată de reconfigurarea identitară la care îl obligă diferențele dintre cele două culturi, incompatibilitățile de structură sufletească, de mentalitate, inserția profesională. Teama de inadaptare este prima etapă a exilului exterior și o regăsim și în cazul lui Manea: „Mă gândeam că temperamentul meu, sensibilitatea, solitudinea mea nu vor fi în stare să o scoată la capăt în această țară.”¹⁴ Pe lângă disconfortul lingvistic produs de necunoașterea limbii engleze, a fost și sentimentul înstrăinării de acel peisaj, chiar de evreii americani, care pentru Manea erau „o specie cu totul nouă.”

În exilul exterior se redimensionează raportul centru-margine, pe care l-a problematizat și Sorin Alexandrescu prin conceptul de *e/imigrantul bicefal*. E/imigrantul manifestă un comportament deviant, el fiind altfel decât ceilalți, de aceea idealul său este anularea diferențelor: „Tendința actuală constă în asumarea diferenței, a specificului etnic și integrarea lui în limba și cultura majorității. Manifestarea specificului poate fi de două tipuri: ofensivă, prin obținerea recunoașterii, și defensivă, prin consolidarea ei.”¹⁵ Revenind la Manea, artistul evreu nesubordonat politic, a reprezentat o tipologie altfel între granițele țării iar în afara lor imigrantul a rămas tot altfel pentru populația țării de exil. Consider că în cazul său se poate vorbi, în primii ani ai exilului, de o manifestare defensivă a specificului, marcată de chinul traducerilor și de șocul adaptării, apoi de una ofensivă, constând în recunoașterea dată de numeroase premii, de inserția profesională.

Restructurându-și istoria personală, scriitorul găsește oportun exilul american: „Dacă mă gândesc retrospectiv, este mult mai bine că sunt acum aici, decât în orice alt loc unde mi-ar fi plăcut să rămân, fie în Germania sau în Paris.”¹⁶ Aspectul pozitiv al exilului american, în viziunea Constantinei Raveca Buleu, a constatat în „stabilizarea identitară într-un perimetru definit organic de exil și acceptat drept casă în regim hotelier.”¹⁷

Vorbind despre exilul intelectualilor români peste ocean, Monica Spiridon le atribuie meritul de schimbare a canonului, de la exilul politic generat de un regim opresiv la exilul la terapie, ca depășire a limitelor: „Sistemul de repere biblico-naționalist, orientat resentimentar, regresiv și nostalgic, este substituit de un altul, în care pertinente devin priza la contemporaneitate, apartenența la o patrie intelectuală cosmopolită, depășirea complexelor provinciale. Exilul devine astfel o experiență intelectuală rodnică, inspiratoare la proiecția unor modele alternative de creație.”¹⁸ Schimbarea este vizibilă și în cazul lui Manea, care, după inhibarea scrisului într-o țară străină, descoperă privilegiul libertății intelectuale și funcția cathartică a scrisului.

---

¹⁴ Norman Manea, op.cit., p. 107

¹⁵ Sorin Alexandrescu, *Invizibilitatea emigrantului*, în *Secolul XX*, nr. 1-3/1998, p. 219-220

¹⁶ Norman Manea, op. Cit., p. 109

¹⁷ Constantina Raveca Bujeu, *Exilul ca identitate*, în *Apostrof*, Anul XXIII, Nr. 3 (262), 2012, disponibil la adresa <http://www.revista-apostrof.ro/articole.php?id=1736>

¹⁸ Monica Spiridon, *La vest de Eden*, în *Secolul XX*, nr. 1-3/1998, p. 231

Identitatea exilatului este legată de oscilarea între două timpuri și două spații exilice: în prezent Manea este profesor la Bard College, unde predă literatura Holocaustului, dar continuă să scrie în limba română despre experiențele care i-au marcat biografia în trecut. Dialogul intercultural îl obligă pe exilat la comparații, la redefinire identitară, apoi la căutarea unor soluții de adaptare și de conviețuirea armonioasă a identităților multiple. O primă lecție pe care a învățat-o în exilul american a fost aceea a depășirii prejudecăților și a renunțării căutării coerenței într-o lume străină. Scriitorul face o analiză comparatistă între țara de proveniență și cea de adopție. Descrierea Americii este critică și obiectivă, pe alocuri ironică: apreciază incoerența și contradicțiile Americii, care validează inclusiv dreptul la prostie. Spre deosebire de concepția noastră elitistă despre rolul scriitorului, în America eroul democrației este vedeta de televiziune, starul de cinema. Ceea ce îl irită cel mai mult este provincialismul și autosuficiența acestei țări iar ceea ce apreciază este pragmatismul și libertatea de mișcare oferită fiecăruia.

Relația cu țara de proveniență este și ea supusă reevaluării și nuanțării. Aprecierile din partea autorităților politice și culturale, titlurile onorifice acordate de mediul academic și interesul tinerei generații pentru textele sale formulează în alți termeni relația cu țara. În aceste condiții, a învățat să devină mai indiferent la reacțiile detractorilor, care văd în succesul său internațional o consecință a conspirației mondiale evreiești. Cu toate acestea, când se întoarce acasă, în America, se simte „ca într-un hotel”, comparație care sugerează permanentizarea deșezării, provizoratul generator de dileme al exilatului.

Condiția exilatului este completată de o relație sincopată cu țara de origine. Și din America străinul Norman Manea devine deranjant pentru o parte a mediului intelectual românesc. Naște polemici prin eseul *Felix culpa* în care amintea de simpatia temporară a lui Mircea Eliade pentru extrema dreaptă și de neasumarea acestui episod din biografia sa. Manea compară receptarea acestei recenzii în cele două spații exilice: în România a fost primită ca o calomnie a unui scriitor emblematic de către un evreu resentimentar iar în America i s-a reproșat faptul că nu a fost destul de tranșant în chestiunea eticii unui scriitor, că a fost „precaut, nuanțat, grijuliu”: „Am primit o scrisoare foarte aspră de la Cynthia Ozick, în care mi s-a reproșat că susțin să separăm activitatea artistică a unui scriitor de opiniile lui politice. De ce? Vorbim despre doi oameni diferiți?”¹⁹

Identitatea artistică este definită indirect prin asocierea cu scriitori evrei, care au trăit experiența exilului și s-au afirmat în altă limbă: Paul Celan, Benjamin Fondane, Nabokov, Kafka, Proust. Simona Antofi este de părere că scriitorii numiți reprezintă modele culturale pentru Norman Manea și o definiție prin reflectarea în altul.²⁰ Un alt model cultural este Nabokov, dat de Manea ca exemplu de scriitor care a reușit să se manifeste artistic într-o altă limbă decât cea maternă. Spre deosebire de scriitorul rus, Manea recunoaște că identitatea sa artistică profundă se exprimă tot în limba română, care a rămas pentru el ca o rană nevindecată: „Există ceva ce nu poate fi vindecat: miezul sufletului tău, limba crescută odată cu tine, din copilărie.”²¹ Continuând seria modelelor culturale, Manea mărturisește că biografic se simte apropiat de Kafka iar structural de Proust. De exemplu, într-una din prozele scurte, apare ca personaj băiețelul revenit din lagăr, una din măștile narrative ale lui Manea, care bea „ceaiul fericirii”, fiind un potențial „Proust din Est.”²² Simona Antofi deduce

¹⁹ Norman Manea, op.cit., p 141

²⁰ Simona Antofi, *On the transgressive formula of exile - Norman Manea in a dialogue with Hannes Stein*, Procedia - Social and Behavioral Sciences, 2013, pp. 187-192

²¹ Idem, p. 180

²² Norman Manea, op.cit., p. 187

concluzia, valabilă și în cazul lui Manea, aceea că formula identitară se compune și se recompune în diferite tipare pe parcursul traseului biografic.²³

Exilul american nu putea ocoli redefinirea artistică a scriitorului, secvențe în care “dialogul dobândește accente de metadiscurs”²⁴, consideră Simona Antofi. De la „spectacolul interesant și deplorabil” al inventarierii și al verificării periodice a mașinilor de scris în totalitarism, Manea se confruntă în exil cu stilul anglo-saxon inedit: focalizat pe concret, pe imediat, preferința pentru stilul direct, pentru eseu și povestire, pentru factual. O altă particularitate a operei sale, devenită vizibilă în exil, se referă la umor și satiră. Manea recunoaște că viziunea satirică a acelei istorii încrâncenate este o consecință a distanțării, scopul fiind minimalizarea răului, a puterii care oprimă.

Prin urmare, reconfigurarea retrospectivă a istoriei personale a lui Norman Manea, în acest dialog, nu face decât să dea voce și contur dilemelor exilatului: interogarea fețelor identității hibride, soluții de relaționare. Constantina Raveca Bujeu este de părere că elementul declanșator, atât al exilului interior cât și al celui exterior, a fost structura identitară de alogen a scriitorului, dialogul acesta nefăcând altceva decât să reconfigureze traseul identitar: “Norman Manea își desenează exigent și ludic propria identitate în interstițiile multiplelor exiluri exterioare și interioare, generate de condiția primă de element alogen, consolidate biografic de peregrinările prin lume și reflectate literar în creația sa.”²⁵

BIBLIOGRAPHY

- Alexandrescu, Sorin, *Invizibilitatea emigrantului*, în *Secolul XX*, nr. 1-3, 1998, p. 217-223
- Antofi, Simona, *Norman Manea, Textul nomad - ipostazele narrative ale identității exilice*, în *Journal of Romanian Literary Studies*, No. 5, 2014, pp. 657-667, disponibil la adresa <http://www.upm.ro/jrls/JRLS-05/RIs%2005%2095.pdf>
- Antofi, Simona, *On the transgressive formula of exile - Norman Manea in a dialogue with Hannes Stein*, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2013, pp. 187-192
- Behring, Eva, *Scriitori români în exil 1945-1989*, Editura Fundației Culturale Române, București, 2001
- Bujeu, Constantina, *Exilul ca identitate*, în *Apostrof*, Anul XXIII, Nr. 3 (262), 2012, disponibil la adresa <http://www.revista-apostrof.ro/articole.php?id=1736>
- Manea, Norman, *Sertarele exilului. Dialog cu Leon Volovici*, Polirom, Iași, 2008
- Manea, Norman, *Imperfecțiunea și instabilitatea libertății*, în *Observatorul cultural*, Nr. 851, 8 decembrie 2016, disponibil la adresa <http://www.observatorcultural.ro/articol/imperfectiunea-si-instabilitatea-libertatii/>
- Manolescu, Florin, *Enciclopedia exilului literar românesc 1945-1989*, Compania, București, 2003
- Simuț, Ion, *Ambiguitățile exilului*, în *România literară*, nr. 15, aprilie 2008, disponibil la adresa http://www.romlit.ro/ambiguitile_exilului
- Spriridon, Monica, *La vest de Eden*, în *Secolul XX*, nr. 1-3/1998, pp. 224-232
- Stan, Aurica, *Exilul ca traumă / Trauma ca exil în opera lui Norman Manea*, Lumen, Iași, 2009

²³ Simona Antofi, op.cit., pp. 187-192

²⁴ Idem, p. 190

²⁵ Constantina Raveca Bujeu, *Exilul ca identitate*, în *Apostrof*, Anul XXIII, Nr. 3 (262), 2012, disponibil la adresa <http://www.revista-apostrof.ro/articole.php?id=1736>

Şimonca, Mihaela, *Identitate fracturată, exil și anamnesis. Norman Manea, scriitor al memoriei*, în „Observator cultural”, nr. 432 / 2013 – disponibil la adresa <http://www.romaniaculturala.ro/articol.php?cod=20096>

Țan, Georgeta-Liliana, *Norman Manea and the condition of the exiled*, Globalization, Intercultural Dialogue and National Identity, Vol. I, 2014, pp. 1613-1624